

Klaudy K. 2005. Párhuzamos korpuszok felhasználása a fordításkutatásban. In: Lanstyák István és Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.). *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyvek egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára.*
Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 153–185.

KLAUDY KINGA

Párhuzamos korpuszok felhasználása a fordításkutatásban

1. A nyelvészeti fordítástudomány feladatai

Bár az emberiség kétezer éve fogalmaz meg elméleti gondolatokat a fordításról, a fordítás rendszeres nyelvészeti vizsgálata csak a XX. század második felében kezdődött. A nyelvészeti fordítástudomány fejlődésének elmúlt ötven éve három korszakra osztható: az első korszak (60-70-es évek) az önálló tudományá válás korszaka, ebben az időszakban szakad el a fordítás nyelvészeti vizsgálata az irodalomtudománytól, a második korszak (80-90-es évek) interdiszciplináris korszaknak nevezhető, amikor a már önállósult fordítástudomány magába szívja a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika és szövegnyelvészet eredményeit, a harmadik korszakra, azaz napjainkra, az jellemző, hogy a fordítástudomány az európai integráció tudományává válik, mivel az európai integráció által megkövetelt hatalmas mennyiségű fordítás merőben új feladatok elé állítja a tudományos kutatást is.

James Holmes klasszikus műve óta (*The Name and Nature of Translation Studies*, 1988) egyetértünk abban, hogy a fordítástudományi kutatások célja, a fordítás folyamatának, eredményének és funkciójának kutatása.

Ebből következően a magyar fordítástudományi kutatások célja is csak az lehet, hogy minél többet tudjunk meg arról, hogy (1) mi megy végbe a fordítók fejében miközben idegen nyelvről magyarra vagy magyarról idegen nyelvre fordítanak (itt érintkezik a fordítástudomány a pszicholingvisztikával), (2) milyen sajátosságai vannak a fordítás eredményeként keletkezett magyar szövegeknek (itt érintkezik a fordítástudomány a szövegnyelvészettel), (3) mi a fordítás funkciója a mai magyar társadalomban (itt érintkezik a fordítástudomány a szociolingvisztikával). E három irány közül (folyamat-, eredmény- és

funkció-központú kutatás) ez a tanulmány a második területen folyó kutatásokhoz kíván hozzájárulni, azaz a fordított szövegek jellegzetességeinek feltárásához.

A fordítástudománynak az előbb említett harmadik korszakára nemcsak az jellemző, hogy a megnövekedett társadalmi igények új feladatok elé állítják a tudományos kutatást, hanem az is, hogy a technikai eszközök fejlődése soha nem látott hatékonyságú eszközöket ad a kutatók kezébe. Ebben a tanulmányban ezekről az eszközökről, és az általuk nyújtott új kutatási lehetőségekről fogok beszélni.

2. Korpuszok felhasználása a fordításkutatásban

A számítógépes lexikográfiában alkalmazott szövegtörzsek felfedezése a fordítástudomány számára a 90-es évek közepén kezdődött, amikor a fordítástudomány normatív (előíró) tudományból deskriptív (leíró) tudománnyá kezdett válni.

A leíró fordítástudomány tehát nem azzal foglalkozik, hogy milyenek legyenek a fordítások, hanem azzal, hogy milyenek valójában a fordított szövegek. A leíró fordítástudomány a fordításokat nem rontott szöveggé, alacsonyabb státuszú szöveggé kezeli, hanem önmagában is érdekes kutatási tárgyként. A fordított szövegek jellegzetességeinek leírása új lendületet kapott a 90-es évek elején, amikor a korpusznyelvészet eszközeit a fordítások vizsgálatára kezdték használni.

Mi ebben az új? – tehetné fel bárki a kérdést. Hiszen a fordítástudomány mindig korpuszok elemzése alapján vont le következtetéseket a fordítás törvényszerűségeire vonatkozólag. Most azonban számítógépes korpuszokról van szó, amelyeket eddig a szótárkészítésben és a gépi fordításban használtak, és a humán (nem gépi) fordítástudomány csak most próbálja őket a maga hasznára fordítani (Baker 1993, 1995). Míg korpuszon korábban valamely szerző írásainak bármely gyűjteményét értették, most a "korpusz" szót három megszorítással kell érteni.

- (1) Olyan szövegek gyűjteménye, amely gépileg olvasható és automatikusan vagy fél-automatikusan elemezhető.
- (2) A korpusz nemcsak írott műveket, hanem beszélt nyelvi anyagot is tartalmazhat.
- (3) A korpusz nem egyetlen szerző műve, hanem a legkülönbözőbb forrásból származó és a legkülönbözőbb témájú szövegeket tartalmazhatja (még az sem

feltétlenül szükséges, hogy összefüggő szöveg legyen), lényeg az, hogy bizonyos meghatározott szempontok szerint legyen összeállítva.

E szempontok szerint a korpuszok állhatnak:

- (1) általános nyelvi vagy táj/rétegnyelvi szövegekből,
- (2) írott vagy beszélt nyelvi szövegekből,
- (3) szinkrón vagy diakrón szempont szerint válogatott szövegekből,
- (4) különböző műfajú szövegekből,
- (5) bizonyos geográfiai határokon belül használt szövegekből (pl. brit angol, amerikai angol),
- (6) egynyelvű, kétnyelvű és többnyelvű szövegekből.

Annak, hogy a korpusznyelvészet és a fordítástudomány éppen most kezd egymásra találni, két oka van. Az egyik a korpusznyelvészet a másik a fordítástudomány belső fejlődésében keresendő.

Az egyik ok a számítógépes korpuszok méreteinek rohamos növekedése. A Jan Svartviknak ajánlott English Corpus Linguistics című kötet végén a függelékében áttekintést kapunk az angol nyelvű számítógépes szövegtörzsokről (Aijmer–Altenberg 1991). Ugyancsak jó áttekintést kapunk a témáról a Papp Ferenc akadémikus 60-ik születésnapjára készült Könyv Papp Ferencnek című kötetben Váradi Tamás tanulmányából (1991). Mindkét mű végigkíséri a számítógépes korpuszok fejlődését az egymillió szavas Brown korpusztól a 20 millió szavas COBUILD szótáron keresztül a több százmillió szavas Oxford Text Archive-ig.

Magyarországon a MTA Nyelvtudományi Intézetében 1985-ben indultak meg a magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának (rövidítve NSz, Pajzs 1994) munkálatai, 1999-ben a számítógépen egyidejűleg lekérdezhető korpusz 17 millió szövegszónyi volt (Gerstner 1999). Ugyancsak az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1997-ben megalakult a Korpusznyelvészeti Osztály, amelynek feladata a Magyar Nemzeti Szövegtár című korpusz kifejlesztése, és amely most 2002 őszén 150 millió szót tartalmaz (Váradi 1999).

A korpuszok méreteinek növekedésével természetszerűleg merül fel a kérdés, hogy a szótárkészítésen kívül mire lehet még használni ezeket a gépileg olvasható korpuszokat, amelyek nem egyszerűen számítógépen tárolt szövegek, hanem sokféleképpen lekérdezhető adatbázisok.

Jelenleg még akadályozza a meglévő számítógépes korpuszok fordításkutatásra való felhasználását, hogy ezek az adatbázisok ritkán tartalmaznak fordított szövegekből származó adatokat. A magyar NSz, Paizs Júlia szíves szóbeli tájékoztatása alapján, csak Milne Mici Mackó-ját tartalmazza Karinthy Frigyes fordításában, amelyről tudjuk, hogy mennyire nem fordítás, és a korpusz építői is nyilván autentikus magyar szépirodalmi szövegeként vették fel. Sokszor a korpusz építői ki is jelentik, hogy csak "tiszt", "igazi", "autentikus" szövegeket vesznek fel, azaz kizárják a fordításokat. Ezért bizonyos fokig maga a fordítástudomány a felelős, mert a fordított szövegeket a kutatók "rontott", "torzított" célnyelvi szövegnek fogják fel. Ezért ahhoz, hogy a korpusznyelvészettel való együttműködésnek a gondolata felmerüljön, magán a fordítástudományon belül is szemléletváltásnak kellett végbemennie (erről részletesebben Kohn 1996).

A fordítástudományon belüli szemléletváltás lényeges pontjai közül a korpusznyelvészettel való együttműködés szempontjából két dolog fontos: a forrásnyelvi szöveg primátusának megszűnése és a fordítás eredményeképp keletkezett célnyelvi szöveg mint önálló kutatási tárgy előtérbe kerülése. A másik, ami ezzel szorosan összefügg az ún. fordítási norma létének feltételezése, amely deskriptív kategória, és csak nagymennyiségű célnyelvi szöveg tanulmányozása révén írható le.

Mivel tehát a fordítástudomány, illetve legalábbis annak leíró ága, a célnyelvi szövegek koherens korpuszát tekinti kutatása tárgyának, természetesen fordul figyelme az utóbbi években a nagyméretű, gépileg olvasható korpuszok felé. Mint említettük, a forgalomban lévő korpuszok sajnos nem tartalmaznak fordított szövegeket, mire lehetne mégis felhasználni őket? Egyáltalán, milyen korpuszokra lenne szüksége a fordításkutatásnak?

A fordításkutatás számára nyilván a két- és többnyelvű korpuszok érdekesek. Mona Baker 1995-ös programadó cikkében háromféle korpuszt tart fontosnak a fordítástudomány számára:

- (1) Párhuzamos korpuszok
- (2) Többnyelvű korpuszok
- (3) Összehasonlítható korpuszok

A párhuzamos korpuszok ("parallel corpora") tartalmazzák az eredeti A nyelvű szöveget és B nyelvű fordítását. Ezek legnagyobb haszna, hogy a preskripciótól a deskripció felé terelik a

fordítástudományt azzal, hogy megmutatják, a rutinos fordítók hogyan küzdik le a fordítói problémákat. A legismertebb párhuzamos korpusz a Kanadai Parlament angol és francia anyagát tartalmazó Hansard Corpus, amelyből Church és Gale készített szó- és mondatkonkordanciát (ismerteti Baker 1995). A eredeti és a fordított mondatokat szóról szóra párhuzamba állítva mutatták ki azokat az angol és francia mondatokat, ahol az egybeesés a legnagyobb.

Egyik legjobban ismert párhuzamos korpusz a norvég-angol párhuzamos korpusz (ENPC – English Norwegian Parallel Corpus), amit az oslói egyetemen fejlesztettek ki és több publikációban dokumentáltak (Johanson–Hofland 1994). A norvég-angol párhuzamos korpusz lett a mintája az angol-olasz párhuzamos korpusznak, amelyet a bolognai egyetem Forli-i Fordító és Tolmácsképző Intézetében (SSLMIT) építenek (Zanettin 2000:108).

A többnyelvű korpuszok ("multilingual corpora") azonos kritériumok szerint kiválasztott szövegeket tartalmaznak, amelyek egymásnak nem fordításai. Ezek előnye, hogy a célnyelv elemeit természetesebb környezetben lehet vizsgálni mint a fordításokban, s így ki lehet mutatni a célnyelv valóban jellemző (és nem a fordításokra jellemző) lexikai kapcsolódásait és szerkezeti mintáit. A legjobb példája ennek a Council of Europe Multilingual Lexicography Project, amely hét nyelven tartalmaz szövegeket: angol, német, svéd, olasz, spanyol, magyar és szerb-horvát. (ismerteti Baker 1995). Ezekből a korpuszokból konkordanciák készülnek az ún. "ekvivalens" nyelvi egységek tipikus szöveggörnyezetének feltárására. Ez a kutatás, bármily banálisnak látszanak is eredményei, azt a feltevést mindenesetre megcáfolja, hogy minden szónak minden nyelvben megvannak a maga természetes előfordulási feltételei, mivel sokszor a forrásnyelven legbanálisabb dolgot sem lehet "természetes módon" megfeleltetni célnyelvvel.

Az összehasonlítható korpuszok ("comparable corpora") terminust Mona Baker alkotta meg, hiszen ilyen korpuszok a 90-es évek közepén még nem léteztek, legalábbis gépileg olvasható formában nem¹. Az összehasonlítható korpuszok két különböző szövegcsoporthból állnak, azonos nyelven. Az "A" korpusz bármely, akár már létező gépi ill. gépileg olvasható és elemezhető eredeti forrásnyelvi szövegekből álló korpusz lehet, a "B" pedig fordítás eredményeképpen keletkezett, lehetőleg azonos műfajú és stílusú és természetesen azonos elvek szerint összeválogatott forrásnyelvi szövegeket tartalmaz. Tehát nem angol eredetüket fognak egybevetni francia fordításukkal, hanem mondjuk nagymennyiségű autentikus, azaz eredeti angol szöveget nagymennyiségű fordított angol szöveggel.

---

¹ Eredeti magyar és oroszról fordított magyar tudományos szövegek korpuszának összehasonlítását végezte Klaudy (1987), eredeti finn szövegek és oroszról fordított finn szövegek egybevetését pedig Vehmas-Lehto (1989).

A két legismeretesebb összehasonlítható korpusz jelenleg az angol-angol és a finn- finn korpusz.

Sara Laviosa, aki Mona Baker PhD hallgatója volt, 1994 októberében hozzákezdett egy egynyelvű angol fordítási korpusz felépítéséhez ECC (English Comparable Corpus). A Target-ben részletesen beszámol a korpusz tervezésének elveiről (1997). A korpusz mérete akkor 2 millió szövegszó volt. A korpusz két részből áll: fordított angol korpusz TEC (Translational English Corpus) és NONTEC (Non-Translational English Corpus), és kezdetben két műfajhoz tartozó szövegeket tartalmazott: sajtószövegek és irodalmi próza, majd kibővült még két szövegtípussal: életrajzi szövegek és légi magazinok. A sajtószövegek a két vezető angol napilap a *The Guardian* és a *The European* angolra fordított cikkei. A két angol korpusz egybevetéséből származó eredményeket Laviosa azóta folyamatosan publikálja (Laviosa 1997, 1998a, 2000).

A finn- finn összehasonlítható korpusz építését Anna Mauranen finn kutató kezdeményezte a Joensuu-i Egyetem Savonlinnai Fordító- és Tolmácsképző Intézetében. A korpusz angol- finn párhuzamos korpuszból, és finn összehasonlítható korpuszból áll. A finn korpusz mérete 9.4 millió szövegszó, ebből a fordított finn alkorpusz: 5.7 millió szövegszó, nem-fordított finn alkorpusz 3.7 millió szövegszó (Mauranen 2000, Jantunen 2001).

Mi a haszna a párhuzamos korpuszok építésének a fordításkutatás és fordításoktatás számára? A párhuzamos és összehasonlítható korpuszok egyaránt jól felhasználhatók a fordításoktatásban és a fordításkutatásban. A fordításoktatásban és a kontrasztív nyelvészeti tudatosításban való felhasználásról Kohn János ír részletesen a *Fordítástudomány* 1999 és 2000 évfolyamában. A fordításkutatásban való felhasználással kapcsolatban a legnagyobb eredmény egy olyan magyar fordításnyelvi korpusz megteremtése lenne, ami összehasonlítható az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) autentikus magyar szövegeivel, amivel a párhuzamos korpusz mellett összehasonlítható fordított magyar és eredeti magyar korpuszt nyerhetnénk.

3. Összehasonlítható magyar korpusz építése

Az első feladat tehát a fordítás eredményeképp keletkezett magyar szövegek korpuszának felépítése lenne. Ha például az idegen nyelvekből fordított magyar adminisztratív szövegeket kívánjuk vizsgálni, az elemzést mindhárom módszerrel el kell végezni: (1) a párhuzamos

korpuszelemzés módszerével, vagyis az eredeti forrásnyelvi adminisztratív szövegekkel egybevetve, (2) a többnyelvű korpuszelemzés módszerével, tehát különböző nyelvű autentikus (nem fordított) adminisztratív szövegekkel egybevetve, és végül (3) az összehasonlítható korpuszelemzés módszerével, tehát fordított magyar és nem fordított magyar adminisztratív szövegek egybevetésével.

A fordított szövegek lexikai jellegzetességeinek kimutatásával kapcsolatban Mona Baker a következő eredményeket várja az összehasonlítható korpuszok elemzésétől, azaz bármely nyelvű fordított korpusz (FK) és azonos nyelvű nem fordított korpusz (NFK) egybevetésétől (Baker 1995):

- (1) Bizonyos szavak gyakrabban fordulnak elő a FK-ban, mint a NFK-ban.
- (2) Bizonyos szavaknak más a jellegzetes környezete a FK-ban, mint a NFK-ban.
- (3) A NFK bizonyos szavai egyáltalán nem fordulnak elő a FK-ban.
- (4) Idegen szavak előfordulása tekintetében eltérés van a FK és a NFK között.

Az fordított szövegek lexikai állományának jellegzetességeit a szótári szó/szövegszó (type/token) arány kiszámításával és a lexikai sűrűség (lexical density) mérésével vizsgálhatjuk. Az előbbire példa az idéző igék változatosságának egybevetése eredeti magyar és fordított magyar szövegekben (Klaudy 1986). A lexikai sűrűség mérése a lexikai szavak és a grammatikai szavak arányának egybevetését jelenti. A lexikai sűrűség a fordítandó szöveg információs terheltségének mérésére is alkalmas (Baker 1995). Zanettin (2000:110) bemutatja Salmon Rushdie elbeszéléseinek és azok olasz fordításának type/token arányait. Az eredmények arról tanúskodnak, hogy a fordításokban nagyobb a lexikai változatosság, mint az eredetiben, ami ellentmond az egyik feltételezett fordítási univerzálénak az egyszerűsítésnek, amiről a későbbiekben lesz szó.

Az eredeti magyar szövegek és a fordított magyar szövegek mondatszerkesztési sajátosságaival kapcsolatban magam a 80-as években végeztem egybevetést Mona Baker terminusával „összehasonlítható” korpuszokon (Klaudy 1987). Kétféle magyar szöveget vettem egybe: oroszról fordított magyar és eredeti magyar tudományos szövegeket. Az egybevetést kis korpuszon és manuálisan végeztem, de az akkor kimutatott különbségeket szívesen ellenőrizném nagyobb mennyiségű szövegen. A fordítás eredményeképp kapott magyar szövegeket akkor „kvázi helyes” magyar szövegnek neveztem, de a fordítástudomány mai

fejlettségi szintjén még ez az elnevezés is megbélyegzőnek tűnik, tehát egyszerűen fordított magyar szövegről (FM) és nem fordított magyar szövegről fogok beszélni (NFM).

Lexikai jellegzetességekkel nem foglalkoztam, hanem a mondatok a grammatikai tagolásban és a szöveg aktuális tagolásában mutattam ki különbségeket a fordított magyar korpusz (FMK) és a nem fordított magyar korpusz (NFMK) között (Klaudy 1987).

Különbségek a grammatikai tagolásban:

- (1) A FMK-ben a mondategészek kevésbé tagoltak azaz kevesebb mondategységet tartalmaznak, mint a NFMK-ban.
- (2) A FMK-ban a mondategységek hosszabbak, mint a NFMK-ban.
- (3) A FMK mondategységeiben több a mondatszint alatti bővítmény.
- (4) A FMK főnévi szerkezetei több balra álló bővítményt tartalmaznak.
- (5) A FMK-ban a hosszú balra bővítések miatt az olvasó később kapja meg a támpontot, mint ahogy ehhez a NFMK-ban hozzászokott.
- (6) A FMK-ban a balra ágazó szerkezetek összetartásához sok üres melléknévi igenévre van szükség.

Különbségek az aktuális tagolásban:

- (1) A FMK-ban hosszabbak a tematikus szakaszok mint a NFMK-ban.
- (2) A FMK-ban gyakran elmosódik a határ a tematikus és a rematikus szakasz között.
- (3) A FMK-ban az ige előtti bal első helyen, azaz a rematikus csúcson nemcsak a kiemelt mondatrészek helyezkednek el, és ezzel a mondathangsúly bizonytalanná válik.
- (4) A FMK-ban az ige gyakori hátratólódása miatt a mondat kommunikatív tagolása később világosodik meg, mint a NFMK-ban.

A fenti különbségek eredményeképp a fordított magyar szövegek kohéziója csökken, az olvasó késve azonosítja a mondatok szerkezetét, nem világos a hangsúlyos és hangsúlytalan részek viszonya stb. Mindezek a jellegzetességek nem esztétikai, hanem funkcionális szempontból fontosak. Ha a fordított magyar szöveg eltér az eredeti magyar szövegektől, az olvasó számára sokkal nagyobb megterhelést jelent a mondanivaló kihámozása a szokatlan nyelvi formából.

4. A fordítási univerzálékról

A fordított szövegek sajátosságainak leírása elvezet egy másik fontos kutatási kérdéshez, az ún. „fordítási univerzálék” problémájához.

A fordítási univerzálék kérdése a célnyelvi megközelítés előtérbe kerülésével párhuzamosan vált központi témává a fordítástudományban. Ha ugyanis a célnyelvi szöveget nem a forrásnyelvi szöveg másodrangú (netán rontott) változatának fogjuk fel, hanem saját jogán is méltó kutatási tárgynak tartjuk, akkor azonnal felmerül a kérdés, vannak-e a fordítás eredményeképpen keletkezett szövegeknek olyan általános (univerzális) sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őket az eredeti, nem fordítás eredményeképpen született szövegektől?

A kérdés első alaposabb áttekintését Mona Baker 1993-ban megjelent tanulmányában találjuk meg, amely a John Sinclair 60-ik születésnapjára készült Text and Technology című kötetben jelent meg. Baker 1996-ban újra áttekinti az univerzálékat a Juan C. Sager tiszteletére kiadott Terminology, LSP and Translation című kötetben. A legfrissebb adat pedig, amit a fordítási univerzálék-kutatással kapcsolatban megemlíthetünk, hogy 2001 októberében Savonlinnában megrendezték a Vannak-e fordítási univerzálék? című konferenciát (Translation Universals – Do They Exist?), amelyet teljes egészében a fordítási univerzálék témájának szenteltek.

Baker 1993-ban abból indul ki, hogy a „fordított szöveg valódi kommunikatív eseményt rögzít, és mint ilyen, se nem alacsonyabb se nem magasabb rendű bármely más kommunikatív eseménynél“ (1993: 234). Egyszerűen más, és ennek a máságnak a természetét kell feltárni. Ebben a kutatásban pedig fordulópontot jelent az utóbbi években végbement óriási fejlődés a géppel olvasható és lekérdezhető nagy szövegtörzsek terén. A fordított szövegek korpuszának vizsgálata lehetővé teszi majd, hogy megvilágítsuk a fordított szöveg mint „közvetített kommunikatív esemény természetét“. (1993: 243). Ezután felsorolja a fordított szövegeknek azokat a jellegzetességeit, amelyeket ő univerzálisnak vél, természetesen még nem gépi korpuszokra támaszkodva, hiszen még csak 1993-ban vagyunk, hanem a korábbi intuitív megfigyelések és manuálisan végzett elemzések alapján.

(1) Az első ilyen – valószínűleg univerzális – szövegtulajdonság a fordításokban az explicitégségi szint növekedése („rise in the level of explicitness“) az eredetihez képest. Baker itt olyan esetekre gondol, amikor magyarázó betoldásokat kell alkalmazni: angol-arab

fordítási példát hoz fel, ahol az arab szövegben nem elég „Truman elnök esetére“ utalni, hanem el kell mondani azt a bizonyos esetet (1993:244).

(2) A második jellegzetesség Baker szerint az egyértelműsítés („disambiguation“) és az egyszerűsítés („simplification“). Vandreauwera (1985) adatait idézi, aki holland novellák angol fordításainak elemzése alapján állapítja meg, hogy a fordítók a homályos utalású személyes névmásokat olyan formákkal váltják fel, amelyek a szereplők egyértelműbb azonosítását teszik lehetővé, és a bonyolult szerkezetű mondatokat egyszerűsítik.

(3) A harmadik jellegzetesség, hogy a fordított szövegek előnyben részesítik a konvencionális grammatikalitást („preference for conventional „grammaticality““). Szinkrontolmácsok szövegére hivatkozik, akik, gyakran lekerekítik a befejezetlen és félbehagyott mondatokat, kihagyják a rossz mondatkezdéseket, és az önkorrekciókat.

(4) A negyedik jellegzetesség – az ismétlések elkerülése („tendency to avoid repetitions“). Baker szerint az ismétléseket a fordítók vagy kihagyják, vagy szinonimákkal váltják fel.

(5) Az ötödik – a célnyelv jellegzetes vonásainak felerősítése a fordításban („tendency to exaggerate features of the target language“). Toury például észrevette, hogy a héber nyelvben gyakran használatos ikerszavak (vö. a magyarban: *csurran-cseppen, izeg-mozog*) a fordított szövegekben még gyakrabban fordulnak elő (Toury 1980:11). Ez a kompenzációnak bizonyos fajtája, így próbálják kárpótolni a fordítók az olvasót azért, hogy nem eredeti célnyelvi szöveget olvas.

(6) És végül, egyszerűen a közvetítés ténye azt eredményezheti, hogy a fordított szövegekben bizonyos nyelvi jellegzetességeknek más az eloszlása, mint az eredeti szövegekben („specific type of distribution of certain features in translated texts“). Pl. a kohéziós eszközök Blum Kulka (1986) szerint a fordításokban sajátos eloszlást mutatnak, ami sem a forrásnyelvi sem a célnyelvi normával nincs összefüggésben.

Baker tanulmánya azt vetíti előre, hogy mindezeknek az intuitíve megfigyelt vagy manuálisan számszerűsített fordítási univerzáléknak a létét a nagy korpuszokon végzett kutatások a jövőben megerősíthetik vagy megcáfolhatják.

Az 1998-ban megjelent *Encyclopedia of Translation Studies* „Universals of Translation“ szócikkét Sara Laviosa írja, aki 1995 óta építi az angol összehasonlítható korpuszt de érdekes módon itt még nem utal saját eredményeire. Ennek az lehet az oka, hogy

a fordítástudományi enciklopédia óriási vállalkozás volt, készítése évekig elhúzódott, és a szócikkek nagy részét a szerzőknek 1996 végéig kellett leadniuk. (Laviosa 1998b).

Laviosa ebben a szócikkben lényegében a Mona Baker által 1993-ban felsorolt univerzálékat sorolja fel újra, némileg módosítva a sorrendet: simplification (egyszerűsítés), avoidance of repetitions (az ismétlések elkerülése), explicitation (explicitáció), normalization (normalizáció), discourse transfer (forrásnyelvi szövegtulajdonságok átvétele), distinctive distribution of lexical items (lexikai egységek sajátos megoszlása) (Laviosa 1998:288-291).

Az alábbi két alfejezetben két fordítási univerzáléről az egyszerűsítésről és az explicitációról lesz szó.

5. Az egyszerűsítés, mint fordítási univerzálé

Látjuk, hogy Laviosánál az egyszerűsítés az első helyre került, tehát a fordított szövegek egyik legfontosabb tulajdonságának tartja. A továbbiakban az egyszerűsítés fogalmát, típusait és megjelenési formáit fogom áttekinteni, először Laviosa (1998b) majd Klaudy (1999) korpuszalapú (de nem automatikusan feldolgozható gépi korpuszra épülő) vizsgálatai alapján.

Laviosa megkülönböztet lexikai, szintaktikai és stilisztikai egyszerűsítést. Lexikai egyszerűsítésnek Blum-Kulka és Levenston (1983) alapján az alábbi eseteket tartja: fölérendelt fogalom használata, körülírás és parafrázis. Szintaktikai egyszerűsítésnek Vanderauwera (1985) alapján azt tartja, amikor a tömör igeneves szerkezeteket a fordítók feloldják, és ragozott igéket tartalmazó szerkezeteket használnak a fordításban. Stilisztikai egyszerűsítésnek - szintén Vanderauwera vizsgálataira hivatkozva - az alábbiakat tartja: a hosszú mondatok feldarabolása, az ismétlések kihagyása, redundáns információ kihagyása.

Az tehát nyilvánvaló, hogy az egyszerűsítés átfogó kategória, sokféle művelet tartozik bele. Nézzük meg, hogy az általunk kidolgozott átváltási tipológia (Klaudy 1997b, 1999) lexikai és grammatikai műveletei közül melyek járnak egyszerűsítéssel.

Lexikai egyszerűsítéssel jár:

- lexikai generalizáció
  - (pl. a napszakok általánosító fordítása a magyar →indoeurópai fordításban)
  - (pl. a reáliák általánosító fordítása fordítási iránytól függetlenül)

- lexikai felbontás
(pl. a kezdést jelentő igék felbontása a magyar →indoeurópai fordításban)
- lexikai kihagyás
(pl. márkanévek kihagyása fordítási iránytól függetlenül)

Grammatikai egyszerűsítéssel jár:

- grammatikai generalizálódás
(pl. a nemek eltűnése az indoeurópai →magyar fordításban)
- grammatikai felbontás
(pl. a mondatok feldarabolása fordítási iránytól függetlenül)
(pl. a begöngyöltetett szerkezetek kibontása az indoeurópai →magyar fordításban)
- grammatikai kihagyás
(pl. az alanyok eltűnése az indoeurópai →magyar fordításban)

Nyilvánvaló, hogy a fenti műveletek nagy része fordítási irányhoz kötődik, tehát a reáliák általánosító fordítása és kihagyása valamint a túlságosan hosszú mondatok feldarabolása kivételével egyik fenti műveletről sem mondható el, hogy univerzális. Ha fordítási irányokon belül keresünk univerzális jellegzetességeket, akkor az esetleg elmondható, hogy a lexikai egyszerűsítés a magyar→indoeurópai fordítási irányra, a grammatikai egyszerűsítés pedig az indoeurópai→ magyar fordítási irányra jellemző. Az ilyen hipotéziseket lehetne a párhuzamos és összevethető korpuszok elemzése alapján igazolni vagy elvetni.

A korpuszok elemzése arra is választ adhatna, hogy tartalmi, grammatikai vagy lexikai egyszerűsítés jellemző a fordításokra. A lexikai (és talán tartalmi) egyszerűsítésre nézve, mint már említettük, információt nyújthatna a type/token arány azaz a szótári szó és szövegszó arány, a grammatikai egyszerűsítésre pedig a lexikai szavak és a grammatikai szavak aránya. Ezzel kapcsolatban figyelemreméltóak Pápai Vilma eredményei, aki a fenti jellegzetességeket először számolta ki a saját maga által kifejlesztett angol-magyar és magyar-magyar Arrabona korpuszon (Pápai 2001).

Az egyszerűsítés korpuszalapú vizsgálata terén említést érdemel Jarmo Harri Jantunen tanulmánya (2001), aki a finnországi Savonlinnában kifejlesztett finn összehasonlítható

korpusz alapján dolgozott. Jantunen az egyszerűsítési tendenciát a nyomatékosító szavak használatában kívánta kimutatni. Hipotézise az volt, hogy a fordítók a nyomatékosító szavak esetében kevesebb szinonimát fognak használni, mint az eredeti finn szövegek szerzői. A korpusz elemzése alapján megállapítja, hogy feltevése nem igazolódott, a fordított finn szövegek nem szegényebbek szinonimákban, mint az eredeti finn szövegek. Sajnos nyomatékosító szavakból mind az eredeti finn mind a fordított finn alkorpuszban igen kevés volt, így végkövetkeztetését – hogy a fordított szövegben a nyomatékosító szavak tekintetében nem történik lexikai szegényedés, azaz egyszerűsítés – nem tudta az adatok nagy tömegével alátámasztani (Jantunen 2001).

6. Az explicitáció, mint fordítási univerzálé

6.1. Az explicitáció meghatározása

Az explicitáció olyan fordítási művelet, amelynek során a fordító nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette. Az explicitációs/ implicitációs stratégiákat a szakirodalom általában együtt tárgyalja a hozzáadási /kihagyási stratégiákkal (Vinay–Darbelnet 1958). Némely kutatók a hozzáadást (addition) általánosabb fogalomnak tartják mint az explicitációt (Nida 1964), míg mások szerint az explicitáció a tágabb kategória ebbe tartoznak bele a hozzáadások, kiegészítések, betoldások különböző fajtái (Seguinot 1988). A két fogalmat szinonimaként kezeli Englund Dimitrova, aki a hozzáadás-explicitáció ("addition-explicitation") és a kihagyás-implicitáció ("omission-implication") terminuspárokat használja (Englund Dimitrova 1993).

6.2. Az explicitáció fogalmának kialakulás és fejlődése

Az explicitáció (francia: "explicitation", angol: "explicitation") és az implicitáció (francia: "implication", angol: "implication") terminust Vinay és Darbelnet vezette be a fordítástudományba *Stylistique comparée du français et de l'anglais* (1958) című klasszikus könyvük glosszáriumában. A mű Juan Sager fordításában 1995-ben angol fordításban is megjelent *Comparative Stylistics of French and English* címen. Az alábbiakban az angol fordítás alapján ismertetjük nézeteiket.

Vinay és Darbelnet szerint az explicitáció "technikája abból áll, hogy a célnyelvben explicitté teszünk valamit, ami a forrásnyelvben implicit maradt, mivel a kontextus vagy a

situáció nyilvánvalóvá tette” (1995:342)². Implicitációról pedig akkor beszélnek, amikor “... valamit, ami explicit volt a forrásnyelvben implicitté teszünk a célnyelvben, számítva arra, hogy a situáció vagy kontextus közvetíti a jelentést” (1995: 344). Az explicitációval/implicitációval együttjáró nyereségekre/veszteségekre példának éppen a magyar nyelvet hozzák fel, amelyben a “nem” mint grammatikai kategória hiánya miatt, az angol személyes névmás jelentésének egy része elvész.

Az explicitáció fogalmát Nida fejlesztette tovább, anélkül, hogy magát az explicitáció terminust használta volna. Nida szerint a fordítók a fordítás folyamán illesztési technikákat alkalmaznak (“techniques of adjustment”). Az illesztési technikák Nidánál a következők: hozzáadások, kivonások, változtatások (“additions”, “subtractions” and “alterations”). A hozzáadásoknak a következő típusait sorolja fel: a) elliptikus kifejezések kiegészítése; b) kötelező specifikáció; c) hozzáadások, amelyeket a grammatikai átszerkesztés tesz szükségessé; d) implicit információ explicitté tétele; e) költői kérdés megválaszolása; f) osztályozó szavak; g) kötőszavak; h) a befogadó nyelv olyan kategóriái, amelyek nincsenek meg a forrásnyelvben; i) dublettek. Vagyis az implicit információ explicitté tétele Nida művében egyike a különböző hozzáadásoknak, amelyekre szükség van a fordításban. Akkor kerül rá sor, amikor “fontos szemantikai elemek, amelyek a forrásnyelvben impliciten benne vannak, explicit azonosítást követelnek a befogadó nyelvben” (1964: 228).

A 70-80-as években több olyan fordítástudományi munka jelent meg, amelyek – Holmes (1988) terminusát használva – a részleges vagy speciális fordításelméletek (“partial translation theories”) témakörébe tartoztak és konkrét nyelvpárok, fordítási irányok problémáit dolgozták fel. Ezek a munkák a hozzáadások és kihagyások tárgyalásakor csak alkalmanként utalnak az explicitációra, vagy tágabban fogalmazva az implicit információ explicitté alakítására és fordítva, mint a hozzáadások és kihagyások egyik okára.

Barhudarov négyféle transzformációt különböztet meg a fordításban: áthelyezés (“peresztanovka”), csere (“zamena”), kihagyás (“opuscsenyije”), hozzáadás (“dobavlenyije”). Véleménye szerint az angolról oroszra való fordításban a hozzáadások leggyakoribb oka az angol elliptikus struktúrákban keresendő, azaz abban, hogy az angol felszíni szerkezetek nem tartalmaznak bizonyos elemeket, amelyek a mélyszerkezetben benne voltak. Mivel az oroszra az ellipsis nem jellemző, az angol felszínről hiányzó szemantikai komponenseket az oroszra való fordításban rekonstruálni kell *pay claim - trebovanyije poviszity zarplatu* (‘a fizetésemelés

---

² A szakirodalmi idézeteket itt és a továbbiakban a szerző fordította magyarra.

követelése vagy a fizetésemelésre irányuló követelés’) *gun license - udosztoverenyije na pravo nosenyija oruzsija* ('fegyverviselési engedély')(1975:223).

A lexikai és grammatikai transzformációknak részletes leírását találjuk Vaszeva művében aki a bolgár-orosz, orosz-bolgár fordítás transzformációit dolgozza fel beleértve a lexikai hozzáadásokat is (1980). Véleménye szerint a hozzáadásokra a “nyelv aszimmetria” miatt van szükség, amiatt, hogy az egyik nyelvben kötelezően ki kell fejezni bizonyos kategóriákat, amelyek a másik nyelvben rejtve maradhatnak. A grammatikai hozzáadásokat Vaszeva az ún. hiányzó kategóriákkal és a kategóriák eltérő funkciójával magyarázza: pl. a bolgár nyelvben van névelő, míg az oroszban nincs; a birtokos névmás az oroszban elhagyható, a bolgárban nem; a jelen idejű létige az oroszban elhagyható, a bolgárban nem; a direkt tárgy - ritkán - elmaradhat az oroszban, a bolgárban sohasem. A grammatikai hozzáadások mellett Vaszeva röviden említi a pragmatikai hozzáadásokat is, amelyekre akkor van szükség ha a forrásnyelvi közösségben széles körbe ismert fogalmak a célnyelvben ismeretlenek, és ezért a fordításban magyarázatra van szükség.

6.3. Az explicitációs hipotézis

Az explicitáció jelenségének első rendszeres megközelítésével Blum-Kulka híres, sokat hivatkozott cikkében találkozunk (1986), amelyben bevezette az “explicitációs hipotézis” fogalmát. Blum-Kulka a szövegnyelvészeti fogalmi apparátusát és terminusait használva a szövegszintű explicitáció eseteit vizsgálta, vagyis azokat, amelyek a kohézió és koherencia eltolódásával kapcsolatosak. A kohézió-jelölők eltolódása részben a grammatikai rendszerek különbségeiből fakad (például az angol-francia fordításban a francia szöveg explicitebbé válik azáltal, hogy a franciában a grammatikai nem jelölése szélesebb körű mint az angolban), részben pedig a stilisztikai preferenciák különbségeiből fakad, abból, hogy minden nyelv másfajta kohézió-jelölő eszközöket részesít előnyben (az angol-héber fordításban például a lexikai ismétlés preferálása a névmásítással szemben explicitebbé teszi a héber szöveget). A szerző szerint a kohézió-jelölő elemek szintjén bekövetkezett eltolódás megváltoztathatja a célnyelvi szöveg explicititásának általános szintjét.

A forrásnyelvi szöveg interpretációjának folyamatában olyan CNY szöveg jöhet létre, amely redundánsabb mint a FNY szöveg. A redundancia kifejeződhet abban, hogy nő a CNY szöveg kohézív explicititásának szintje. Ezt az érvelést

“explicitációs hipotézisnek” nevezhetjük, amely azt állítja, hogy a FNY szövegről a CNY szövegre való áttérés folyamatában megfigyelhető a kohézív explicititás növekedése, függetlenül két nyelvi rendszerbeli és szövegépítési különbségeitől. Ebből az következik, hogy az explicitációt olyan jelenségnek tartjuk, amely inherens része a fordítás folyamatának. (1986: 19)

Candace Seguinot 1988-ban megjelent tanulmányában néhány kritikai megjegyzést tesz Blum-Kulka hipotézisével kapcsolatban. Először, túl szűknek találja a definíciót, mivel véleménye szerint “az explicititás nem feltétlenül jelent redundanciát” (1988: 108). Másodszor, arra hívja fel a figyelmet, hogy például a “szavak számának növekedése a az angol-francia fordításban az angol és a francia nyelv jól dokumentált stilisztikai különbségeivel magyarázható” (uo.) Az explicitáció terminust ő azokra az esetekre tartaná fenn, amikor a hozzáadások nem magyarázhatók a két nyelv strukturális, stilisztikai és retorikai különbségeivel.

Seguinot szerint a hozzáadás nem az egyetlen eszköze az explicitációnak. Explicitáció nemcsak akkor megy végbe, amikor “valami olyasmi van kifejezve a fordításban, ami nem volt meg az eredetiben”, hanem akkor is, amikor “valami, ami a forrásnyelvi szövegben csak preszuppozíció révén van implikálva vagy beleértve, a fordításban nyíltan ki van fejezve, valamint akkor is, amikor a forrásnyelv valamely eleme nagyobb hangsúlyt kap a fordításban fókusz, hangsúly vagy lexikai választás révén” (1988:108).

Seguinot angol-francia és francia-angol fordításokat vizsgált, és mindkét esetben nagyobb fokú explicitiséget talált a fordításban, ami annak a következménye volt, hogy a fordítók világosabbá tették a téma-réma viszonyokat, kapcsoló szavakat adtak a szöveghez és alárendelt információt mellérendelt informácóvá alakítottak. A nagyobb explicititás – Seguinot kutatásai szerint – mindkét esetben a szerkesztők lektorálási stratégiáival volt magyarázható és nem a nyelvek közötti strukturális és stilisztikai különbségekkel.

1989-ben Inkeri Vehmas-Lehto, finn kutató veti fel az explicitáció kérdését oroszról fordított finn újságszövegek kvázi-helyességről szóló könyvében. Vehmas-Lehto többek között a kapcsolóelemek gyakoriságát vizsgálva a fordítás eredményeképp született finn szövegekben a következő kérdést teszi fel: “ha figyelembe vesszük, hogy a szövegkohézió terén a fordítás folyamatában milyen sok az elkerülhetetlen veszteség, joggal tehetjük fel a kérdést, miért lennének rosszabbak a finn fordítások attól, hogy több kapcsolóelemet tartalmaznak, mint az eredeti finn szövegek (1989:204).

Vehmas-Lehto a finn fordítások nagyobb explicittségét nem az orosz eredetihez hasonlítva mutatja ki, hanem az autentikus, nem fordítás eredményeképp keletkezett finn szövegekhez képest, és ezzel egy merőben új gondolatot vet fel: a fordítás eredményeképp keletkezett célnyelvi szövegek explicittebbek az azonos regiszterhez tartozó autentikus célnyelvi szövegeknél a fordítók által alkalmazott explicitációs stratégiák következtében.

Hewson és Martin szerint az implicitációs/explicitációs technikák lényege, hogy “bizonyos elemek eltolódnak a nyelvi szintről a szituációs szintre és vissza” (1991:104). Példaként a drámafordítást hozzák fel, ahol olyan elemek, amelyek a forrásnyelvi szövegben a szituációból következtek a célnyelvi szövegben bekerülnek a szerzői utasításba vagy a szereplők szövegébe (u.o.).

1995-ben jelent meg Guidon Toury *Descriptive Translation Studies and beyond* című könyve. Toury az experimentális kutatásokról szóló fejezetben idézi Blum-Kulka explicitációs hipotézisét és utal arra, hogy mivel közeli kapcsolat van az olvashatóság (readability) és az explicittség (explicitness) között a cloze teszt módszere (bővebben Toury 1995:223-225) valószínűleg használható az explicitációs hipotézis tesztelésére. Nem is annyira a hipotézis igazolását vagy elvetését várja az ilyen kísérletektől, hanem inkább azt, hogy módosítani fogják elképzeléseinket a következő kérdésekre vonatkozóan: van-e különbség a nyelvtanulók és a professzionális fordítók explicitációs stratégiái között? Hol van több explicitáció az írásbeli vagy a szóbeli fordításban? A anyanyelvre vagy az idegen nyelvre való fordításban? A fordítást fontosnak tartó kultúrákban vagy a fordítást marginálisnak tartó kultúrákban? (Toury 1995:227).

7. Az explicitáció fajtái

7.1. Kötelező explicitáció

Kötelező explicitációról akkor beszélünk, amikor a fordítónak nincs választási lehetősége, ha nem végzi el az explicitációt nem kap, helyes célnyelvi mondatot. A kötelező explicitációra a nyelvek, morfológiai, szintaktikai és szemantikai rendszerének különbségei miatt van szükség. A kötelező explicitáció megnyilvánulhat bizonyos grammatikai vagy lexikai elemek konkretizálásában, felbontásában vagy betoldásában.

A kötelező explicitáció leginkább szembetűnő eseteit az ún. “hiányzó kategóriák” okozzák, azaz, bizonyos grammatikai kategóriák megléte az egyik nyelvben és hiánya a másik nyelvben. Mivel az oroszban nincs névelő a magyarban pedig van, a magyar szövegben már ennél az egyszerű oknál fogva is több szó lesz (természetesen csak akkor, ha mindent szónak

tartunk, ami két szóköz között van, és a névelőt is önálló szónak számoljuk). Mivel a magyarban nincs prepozíció az indoeurópai nyelvekben pedig van, minden magyarról angolra, oroszra, németre stb. fordított szövegben többletszavak keletkeznek (természetesen csak akkor, ha a prepozíciókat külön szónak számoljuk).

Hiányzó kategória a magyarban a grammatikai nem. A magyar nyelvben nincs olyan grammatikai kategória, amely a nemek (hímnem, nőnem, semlegesnem) közötti megkülönböztetésre szolgálna. Az indoeurópai nyelvekben viszont a nemek közötti megkülönböztetés – ha különböző mértékben is – megtalálható. Legkevésbé az angolban, ahol csak a személyes névmások révén jut kifejezésre, és leginkább az oroszban, ahol az egész névszóragozást, s az igeragozás egy részét is áthatja. Az indoeurópai nyelvekre való fordításkor tehát a magyar szövegek kötelezően és automatikusan konkretizálódnak, és ezzel explicitebbé válnak.

A személyes névmás nem tekinthető hiányzó kategóriának, hiszen megvan a magyarban is és az indoeurópai nyelvekben is, viszont az a tény, hogy a magyarban a személyes névmásnak nincs neve azzal jár, hogy más a szövegszervező funkciója is. A szereplőkre való utalást, a szereplők azonosítását, azaz a referenciális funkciót a magyar szövegben az alanyra, tárgyra utaló ragozott igealak, valamint a birtokos személyrag látja el. Mindegyik anélkül, hogy a szereplők nemére bármely utalást tartalmazna. Ha a nemekre való utalás eltűnése a fordításban félreértésre adhat okot a fordító az eltűnő személyes névmásokat nagyon sokféle eszközzel pótolhatja: vezetéknevvvel, keresztnévvvel, becenévvvel, gúnynévvvel, a szereplő foglalkozásának, korának, családi állapotának megnevezésével stb. Ezáltal a fordítás megintcsak explicitebbé válik. Bár ez az explicitáció bizonyos mértékben összefügg a hiányzó kategóriákkal, tehát sokszor kötelező, már átvezet a fakultatív explicitáció témakörébe, hiszen a művelet maga kötelező, de a konkrét megvalósításhoz a célnyelvi lehetőségek széles skálája áll a fordító rendelkezésére, tehát van választási lehetősége.

A kötelező explicitáció következő oka a nyelvek tipológiai különbségeiben rejlik. A nyelvtipológia elkülönít izoláló (pl. angol, kínai), agglutináló (pl. magyar), flektáló (pl. orosz) nyelveket. Más felosztás szerint a nyelvek lehetnek szintetikusak (minél több jelentést igyekeznek egyetlen szóba sűríteni pl. magyar, finn) és lehetnek analitikusak (minden funkciónak külön szó felel meg pl. angol).

Természetesen minden nyelvben vannak analitikus és szintetikus vonások, de a magyar nyelvre morfológiai és lexikai szinten a szintetikus szerkesztésmód jellemző. A magyar főnév szintetikusán todalékok segítségével fejezi ki mindazt, amit az IE főnevek prepozíciók és

névmások segítségével fejeznek ki. A magyar ige ugyancsak szintetikus képzők, jelek és ragok segítségével inkorporálja magába a személyes névmások jelentését (*I love you -- szeretlek*), a segédigék jelentését (*May I have a look at it? - Megnézhetem?*). Mivel az angol, német, francia és orosz morfológiailag dominánsan analitikus nyelvek a magyarról angolra, németre, franciára és oroszra való fordítás során a magyar főnevek és igék komplex jelentése felbomlik és a célnyelvi szöveg sok többlétszót fog tartalmazni ennél az egyszerű oknál fogva. Seguinot ezzel kapcsolatban "inherensen-explicit" and "inherensen-implicit" nyelvekről beszél (Seguinot 1998, Klaudy 1993).

Míg a morfológiai explicitáció általában abban nyilvánul meg, hogy több szó lesz a fordításban mint az eredetiben volt, a szemantikai explicitáció nem feltétlenül jelent szótöbbletet, megnyilvánulhat abban is, hogy szűkebb, konkrétabb jelentésű szó jelenik meg a fordításban. A valóság különböző szegmentálása miatt bizonyos fogalmak (testrészek, színek, rokonsági viszonyok) megnevezése részletezőbb az egyik nyelvben, mint a másikban. Az angol *brother* és *sister* szót szűkíteni kell a magyarban, mivel a magyarban külön szó van a fiatalabb fiútestvérre: *öcs* ('younger brother') és leánytestvérre: *húg* ('younger sister') valamint az idősebb fiútestvérre: *báty* ('older brother') és leánytestvérre *nővér* ('older sister'). Ha az angol *sister* szóból a fordításban *húg* vagy *nővér* lesz akkor szótöbblet nélkül is explicitáció megy végbe.

Ugyancsak szótöbblet nélküli kötelező explicitáció megy végbe a magyar mozgást jelentő igék oroszra való fordításakor. Míg a magyar nyelv a helyváltoztatás iránya (*jön/megy*) és gyakorisága (*megy/jár*) szerint tesz különbséget a mozgást jelentő igék között, az orosz nyelvben a helyváltoztatás gyakorisága (*idtyi/hogyity*) mellett a helyváltoztatás eszköze a legfontosabb megkülönböztető jegy, vagyis az, hogy gyalog (azaz a "maga lábán") (*idtyi/hogyity*) vagy járművön (*jehaty/jezgyity*) történik-e a helyváltoztatás. A fordítónak tehát minden egyes magyar mozgást jelentő ige oroszra való fordításakor el kell döntenie, hogy a helyváltoztatás "gyalog" vagy járművön történik-e, és ezt az információt bele kell építeni az orosz igébe, amely ezáltal explicitebbé válik.

7.2. Fakultatív explicitáció

Fakultatív explicitációról akkor beszélünk, ha a fordítónak van választási lehetősége. Akkor is helyes célnyelvi mondatot kap, ha nem végzi el az explicitációt, a célnyelvi szöveg egésze azonban vagy nem fog megfelelni a célnyelvi olvasók várakozásainak, érezhető lesz rajta,

hogy fordítás (vö. “kvázi helyesség” Papp 1984, Klaudy 1987, Vehmas-Lehto 1989, “translationese” Shuttleworth 1997).

A fakultatív explicitációk nem a nyelvek rendszerbeli különbségeivel magyarázhatók, hanem a nyelvhasználati különbségekkel, a különböző beszélt nyelvi műfajokra (mindennapi társalgás, tudományos előadás, drámai dialógus stb), és írott nyelvi műfajokra (magánlevél, publicisztika, tudományos értekezés stb.) jellemző stilisztikai preferenciákkal.

A fakultatív explicitáció éppúgy mint a kötelező explicitáció bizonyos lexikai vagy grammatikai elemek konkretizálásában, felbontásában vagy betoldásában nyilvánul meg, de ezek a műveletek nem automatikusak és kötelezőek, bizonyos fordítói rutint kívánnak, és a kezdő fordítók nem is mindig végzik el őket.

A fakultatív explicitációk lehetnek szószintűek, mondat szintűek vagy szövegszintűek.

Szószintű fakultatív explicitáció pl. az indoeurópai nyelvek igéinek konkretizálása a magyarra való fordításban. Ennek legjellegzetesebb példája az idéző igék konkretizálása (Klaudy 1986). Angol, német, francia, orosz irodalmi műveket vizsgálva megfigyelhetjük, hogy a párbeszédet kísérő szerzői kommentárokból általában az indoeurópai mondást jelentő igék szemantikai mezőjének centrumában található igék fordulnak elő (*say, sagen, dire, skazat*), míg a magyar fordításokban a mondást jelentő igék szemantikai mezejének periferiáján található igék jelennek meg. A magyar fordítók ilyenkor a magyar irodalmi hagyománynak megfelelően konkretizálják a mondást jelentő igéket (*zokog, felhördül, motyog, panaszkodik, legyint*).

A szemantikai konkretizálás nemcsak az idéző igék magyarra való fordítására jellemző. Hasonlóképpen végbemegy a kezdést kifejező igék esetében is (*begin to close – záráshoz látott, began to tremble – reszketés fogta el*), és az általános jelentésű indoeurópai igék esetében (*But when he saw the group... – Amikor észrevette a csoportot...*, vagy: *At the top of the cellar stairs the proprietor stopped – A pincelépcső legfelső fokán a tulajdonos megtorpant*). Ilyenkor a magyar nyelv gazdag morfológiai lehetőségei nagyszerű lehetőséget kínálnak a konkretizálásra, de csak kínálnak. Az általános jelentésű indoeurópai igéknek mindig van, ill. lenne hasonlóan általános jelentésű megfelelője a magyar nyelvben, és ha a fordítók ezeket használnák, azzal sem sértenék meg a magyar célnyelvi normát. Az igék szemantikai gazdagodása az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításban tipikusan fakultatív explicitációs művelet.

A mondat szintű fakultatív explicitáció jellegzetes példája az indoeurópai nyelvek főnévi és igenévi szerkezeteinek “kicsomagolása” azaz önálló mondat egységgel való visszaadása a magyarra való fordításban. Ha fordítástól függetlenül egybevetünk angol, német, orosz és

magyar szövegeket, látjuk, hogy a magyar mondatok tagoltabbak, több önálló mondategységből állnak, több explicit (kifejtett) állítmányt tartalmaznak (Klaudy 1987). Ezek az állítások az indoeurópai nyelvek mondataiban is benne vannak, csak nem explicit, hanem implicit (burkolt) formában. Az a mondat, hogy ... *he sat at the table with his chin on his hands* két állítást tartalmaz: 'ül az asztalnál' és 'állát a kezére támasztja'. Tehát amikor a fordító felbontást végez, explikálja, kibontja az eredeti szövegben benne rejlő állításokat. Ez a művelet gyakran fakultatív, hiszen a magyar nyelvben is megvan mind a bővített főneves szerkezetekkel mind az igeneves szerkezetekkel való fogalmazás lehetősége.

Előfordul, hogy az indoeurópai mondategységek felbontása a magyarra való fordításban szintaktikai kényszerből fakad és a magyar főnév bővíthetőségének korlátaival magyarázható (vö. jobbra bővítés korlátai). Például a fenti angol mondat *he sat at the table with his chin on his hands* magyar fordításaként nyilván nem fogadható el, hogy *ült az asztalnál állával a kezén*.^{*} Fordításelemzések azonban azt mutatják, hogy a fordítók, akkor is felbontást ill. explicitációt alkalmaznak, mikor erre semmi sem kényszeríti őket. (vö: angol eredeti: *I did not yet penetrate his scheme*, magyar fordítás felbontás nélkül: *Nem láttam át a tervét*; magyar fordítás felbontással: *Nem láttam át, milyen tervet forgat a fejében* – ez valósult meg).

Szövegszintű fakultatív explicitációnak tartható a mondatok között logikai kapcsolatok világosabb megfogalmazását szolgáló kötőelemek és nyomatékosító szavak betoldása, a téma-réma viszonyok megőrzését szolgáló szórendi átváltási műveletek valamint, a visszautalások és előreutalások explicitté tétele, pl a lexikai ismétléssel való visszautalás helyett a fordító mutató névmással való visszautalást alkalmaz.

A fordító gyakran teszi explicitebbé a visszautalásokat, a mondat hangsúlyos részének jelölését, az előreutalásokat, a felsorolásokat, a szembeállításokat, a mondaton belüli határokat. Felsorolás esetén betoldhat ilyen szövegszervező elemeket, mint pl.: *először, másodszor, harmadszor, végül* stb. Szembeállítás esetén: *ezzel szemben, noha, mindazonáltal, jöllehet* stb.

Mivel a magyarban a névszói állítmány mellett jelen időben nem tesszük ki a létigét, az alany és a névszói állítmány elhatárolása sokszor bizonytalan. Ilyenkor sajátos "határjelölő" elemeket toldanak be a fordítók a mondatba: *valóban, valójában, csakugyan, nem más mint, voltaképpen, tulajdonképpen*. Ez különösen az értekező prózára jellemző, ahol a mondatok, mondategységek hosszúsága és a mondatrészek bővítési lehetőségeinek nagyfokú kihasználása szükségessé teheti, hogy a fordító pótlólagos "fogózkodókat" adjon az olvasó számára

7.3. Pragmatikai explicitáció

A pragmatikai explicitáció a célnyelvi szöveg olyan kiegészítése, amelyre a forrásnyelvi és a célnyelvi olvasók háttérismereteinek különbségei miatt van szükség. Tulajdonképpen a fakultatív explicitáció másik fajtája, míg az előbbieken tárgyalt fakultatív explicitációknak nyelvi okai voltak, a pragmatikai explicitációknak nyelven kívüli okai vannak.

A forrásnyelvi kultúrára sajátosan jellemző jeltárgyak: ételek, italok, ruhák, pénzek, mértékegységek, intézmények, rendfokozatok, tisztségek és ezek elnevezéseit összefoglaló néven reáliának nevezzük. A forrásnyelvi reáliák gyakran semmit nem jelentenek a célnyelvi olvasótábor számára. Ilyenkor a fordítók többféleképpen járhatnak el, pl. általánosítás, körülírás, kihagyás, analógia keresése stb. Ha reáliának valamilyen szempontból fontos funkciója van a szövegben, akkor sem az általánosító fordítás, sem a kihagyás nem megoldás.

1. Dramaturgiai funkció: a forrásnyelvi márkanév, étel, ital, használati cikk, földrajzi név fontos szerepet játszhat a szereplők társadalmi helyzetének jellemzésében, és ezáltal a mű felépítésében, a cselekmény kibontakozásában.

2. Hangulatteremtő funkció: minél ismeretlenebb a forrásnyelvi reália a célnyelvi olvasó számára, annál alkalmasabb az ún. "helyi kolorit" megteremtésére.

3. Ismeretterjesztő funkció: a forrásnyelvi reáliák a forrásnyelvi nyelvközösség életmódjáról, szokásairól, használati tárgyairól tudósítanak, s ezekről a célnyelvi nyelvközösség jórészt fordításokon keresztül szerez információt.

4. Kultúrákövetítő funkció: egymás reáliáinak a megismerése közelebb hozhatja a forrásnyelvi és célnyelvi nyelvközösséget egymáshoz, csökkentheti a kommunikációs zavarokat a kultúrák közti érintkezésben.

Ha a reáliát valamelyik fenti okból – dramaturgiai, hangulatteremtő, ismeretterjesztő vagy kultúrákövetítő funkciója miatt – a célnyelvben feltétlenül meg kell őrizni, a fordítók magyarázó betoldást szoktak alkalmazni, mellyel megsúgják az olvasónak, hogy az illető reália-elnevezés mit takar. A magyarázó betoldások útikönyvekben, szakkönyvekben tipográfiaiilag is elkülönülhetnek a szövegtől (zárójel, lábjegyzet, szövegvégi jegyzet), szépirodalmi fordítások esetében azonban a fordítók igyekeznek minél észrevétlenebbül megoldani az olvasók háttérismereteinek kibővítését (*Fertő* helyett – *lake Fertő*, *Maros* helyett *river Maros*, *Vérmező* helyett *Vérmező Gardens*, *Vár* helyett *Castle Hill* stb.)

7.4. Fordításspecifikus explicitáció

A legfontosabb kérdés, vannak-e a fordításban végbemenő explicitációnak olyan okai, amelyek nem magyarázhatók sem a nyelvek rendszerbeli vagy nyelvhasználati különbségeivel, sem a kulturális különbségekkel, vagyis a magyarázatot csak a fordítás természetében kereshetjük. Seguinot (1988) azt javasolja, hogy kizárólag ezeket, a fordítás természetéből fakadó bővítéseket tekintsük explicitációnak. (1988:18). A fordítás természetében rejlő okokat kutatva több irányban kereshetjük a magyarázatot.

- (1) Az egyik ok az lehet, hogy a fordító "hozott anyagból", a pszicholingvisztika terminusával élve "kívülről megadott program" szerint dolgozik. Olyan gondolatokat kell nyelvi formába öntenie, melyeket nem ő gondolt el, s aki elgondolta, más gondolkodási stratégia szerint járta be a gondolattól a nyelvi formáig vezető utat, mint ahogy ő tette volna, ha a saját gondolatait fogalmazza meg. Vagyis a fordító mindig rögzösebb úton jut el a gondolattól a nyelvi formáig, mint az eredeti szöveg írója. S ez a rögzösebb út nyilvánul meg abban, hogy a fordítás szövege hosszabb, több szót tartalmaz, mint az eredeti.
- (2) A másik ok, hogy a fordító hivatásos nyelvi közvetítő, akinek legfontosabb célja, hogy létrejöjjön a megértés a két kommunikáló fél között, és ezért minden lehetséges eszközzel (magyarázatokkal, betoldásokkal, kiegészítésekkel) igyekszik elősegíteni, hogy a célnyelvi befogadó megértse a szöveget.
- (3) A harmadik ok az explicitáció és az implicitáció aszimmetrikusságában kereshető (erre visszatérünk a 9. alfejezetben).

8. Az explicitációs hipotézis igazolása

A fordításspecifikus explicitációk léte vagy nem léte visszavezet minket az explicitációs hipotézis igazolásához. Vajon tényleg mindig hosszabbak lennének a fordítások az eredetinel? Már Blum-Kulka hangsúlyozta, hogy hipotézisének igazolásához nagymennyiségű empirikus kutatást kellene végezni különböző nyelvpárokra és fordítási irányokra vonatkozóan, nyelvtanulók, hivatásos és nem hivatásos fordítók körében (Blum-Kulka 1986:19).

Érdeemes tanulmányozni a gyakorló fordítók "viselkedését" is. Milyen elszámolási rendszert tartanak kedvezőbbnek a különböző nyelvpárok és különböző fordítási irányok

esetében? Olyan nyelvben, ahol sok a rövid szó (pl. angol) a szószám alapján való elszámolás nyilván kedvezőbb, mint az olyan nyelvekben, amelyekre a hosszú szavak jellemzők (pl. finn). A TRANSST című fordítástudományi értesítő – az MDÜ (Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer) 1992-es negyedik számára hivatkozva – közöl egy érdekes áttekintést arról, hogy mely országokban milyen alapon számítják ki a fordítások terjedelmét: *Anglia*: 1000 forrásnyelvi szó, *Argentina*: 50 sor/oldal vagy 500 szó, *Ausztria*: 60 leütés/ sor, *Belgium*: 300 szó/oldal, vagy 60 leütés/sor, *Finnország* 60 leütés/sor vagy 250 szó/oldal, *Franciaország*: 30 sor/oldal, 60 leütés/sor, *Hollandia*: 1000 szó, *Izrael*: 24 ezer célnyelvi leütés, *Korea*: 250 szó/oldal, *Olaszország*: 25 sor/oldal, és 50 vagy 55 vagy 60 leütés/sor, *Oroszország*: 40 ezer betű, *Spanyolország*: 30 sor/oldal, 60 leütés/sor vagy 300 szó, *Svájc*: 30 sor/oldal, 60 leütés/sor, *USA*: lefordított sor vagy 1000 forrásnyelvi szó. (idézi: TRANSST, 1997. No 29.).

Bár az 1997-ben közzétett adatok 1992-ből származnak, és tudomásunk szerint azóta az elszámolási rendszerek – éppen a szövegszerkesztők által oly könnyűvé tett statisztikai adatszolgáltatás miatt – több helyen megváltoztak, a mi szempontunkból ennek nincs jelentősége. Nyilván nem véletlen, hogy az angliai elszámolás alapja a forrásnyelvi szó, hiszen az angol nyelv monoszillabikus jellege miatt azonos karakterszám esetén az angolban nagyobb lesz a szószám.

Ezt egyébként bárki könnyen ellenőrizheti, akinek a számítógépében párhuzamos szövegek vannak. Ezt az ellenőrzést most én is elvégzem. Válasszunk ki találmányra két szöveget számítógépem memóriájából. Az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Központja 1998-ban együttműködési szerződést kötött a University of Westminsterrel. A szerződés angol és magyar szövegét mindkét egyetem képviselője aláírta. Gépeken mindkét jegyzőkönyv szövege megvan. A jegyzőkönyv, mint műfaj, különösen alkalmas arra, hogy terjedelmet hasonlítsunk össze, hiszen a két szövegnek szó szerint meg kell egyeznie. Azt a kérdést természetesen fel kell tenni, hogy fordításról vagy egymástól függetlenül fogalmazott párhuzamos szövegekről van-e szó, de ebben az esetben történetesen lehet tudni, hogy fordításról van szó, hiszen előbb készült el a magyar szöveg. Szószámlálónk tanulsága szerint a két szöveg karakterszáma majdnem azonos (magyar: 16 209, angol: 16 176), de a szószám tekintetében jelentős az eltérés: az angol szövegben 329 szóval több van (2 951) mint a magyarban (2 522). Tehát a fordítónak egyáltalán nem lenne mindegy, melyik szöveg alapján készül az elszámolás.

Ezért lenne kedvezőbb a kutatás számára, ha egymástól függetlenül készült A és B nyelvi szövegeket vethetnénk egybe, amelynek egymásnak nem fordításai, mert akkor a nyelvi

rendszerek különbségei okozta szószám-különbséget el tudnánk választani a fordítás ténye okozta a szószám-különbségektől.

A kérdést tehát nem úgy kell feltennünk, hogy a fordítások valóban mindig hosszabbak-e mint az eredetik, mert ha a hosszúságot a szószám alapján mérjük, akkor például az angolból magyarra való fordítás esetén a fordítás valószínűleg kevesebb szóból fog állni, míg a magyarról angolra való fordítás esetén a fordítás több szóból fog állni, mint az eredeti. Természetesen ezt az elképzelést is adatokkal kellene alátámasztani. Reméljük, hogy gyakorló fordítók, akiknek munkája egyre inkább a párhuzamos szövegekre épül, hamarosan szolgáltatnak majd ilyen adatokat.

Inkább azt kell vizsgálni, hogy valóban explicitebbek-e a fordítások? Végbemegy-e a fordításban pl. az igék szemantikai gazdagodása, a mondat szerkezetek világosabbá válása, a háttérismeretek kiegészítése stb.

Magam két empirikus kutatást végeztem ebben a témakörben. Az egyikben azt vizsgáltam meg, hogy az ún. Jelcin-dosszié kétféle magyar fordítása mennyiben különbözik a fordítók által alkalmazott explicitációs stratégiák tekintetében, és kérdőíves felmérés segítségével kerestem választ arra, hogy milyen hatása van az explicitációs stratégiák alkalmazásának az olvashatóságra vagyis az olvasók véleményére (Klaudy 1993, 1999a). A másikban a visszafordítás módszerét használtam az explicitációs stratégiák leleplezésére, és azt vizsgáltam, hogy eltűnnek-e a célnyelvi betoldások a forrásnyelvre való visszafordításban (Klaudy 1996, 1999a).

Az explicitáció-kutatáshoz való hozzájárulásnak tekinthető az átváltási műveleteknek az a tipológiája, amelyet *A fordítás elmélete és gyakorlata* című művemben kíséreltem meg felállítani. (1994). A harmadik kiadástól kezdve az egyes műveletekhez összefoglaló fordítástechnikai megjegyzéseket fűztem, amelyekben megvizsgálom az illető műveletet az explicitáció/implicitáció szempontjából is (1995, 1997b, 1999b).

9. Az aszimmetria hipotézis

9.1. A nyelvek közti szimmetria vs. aszimmetria

A nyelvi szimmetria fogalmát Gak (1988) vezette be a fordításkutatásba, de ő egészen más értelemben használta, mint mi fogjuk az alábbiakban. Ő azt nevezi szimmetriának, amikor a kérdéses nyelvi elem azonos helyet foglal el a forrásnyelv és a célnyelv

rendszerében, és ilyenkor a fordításban nincs szükség transzformációkra. Ebből egyenesen következik, hogy az általa transzformációknak nevezett fordítói műveletek oka a nyelve közötti aszimmetrikus viszonyban keresendő.

A fenti nézetektől eltérően mi nem a forrásnyelv és a célnyelv viszonyával hanem a fordítói műveletekkel kapcsolatban beszélünk szimmetriáról és aszimmetriáról. Szimmetrikus műveleteknek nevezzük a mindkét irányban végbemenő fordítási műveleteket. Szimmetrikus műveletekkel minden nyelvpárban és minden szinten találkozhatunk. Morfológiai szinten például szimmetrikus művelet az összevonás az angol-magyar fordításban, és a felbontás a magyar-angol fordításban, mondatszinten a felemelés az angol-magyar fordításban és a lesüllyesztés a magyar-angol fordításban stb. Kérdés, hogy vajon szimmetrikus művelet-e az explicitáció és az implicitáció?

Mint említettük, Seguinot (1988) szerint vannak inherensen-explicit és inherensen-implicit nyelvek. Az analitikus szerkesztésmód nyilván az explicit jelleget, míg a szintetikus szerkesztésmód az implicit jelleget erősíti. Analitikus és szintetikus vonásai minden nyelvnek vannak. A magyar nyelvre morfológiai szinten a szintetikus szerkesztésmód jellemző (*meglátogathatnálak*), mondatszinten viszont az analitikus szerkesztésmód jellemző (igeneves szerkezetek helyett önálló mondategységek). Az angol nyelvre morfológiai szinten az analitikus szerkesztésmód (*I could visit you*), mondatszinten a szintetikus szerkesztésmód jellemző (önálló mondategységek helyett bővített főnévi és igenévi szerkezetek). Az tehát valószínű, hogy explicitáció és implicitáció az egyes nyelvpárok esetében mindkét irányban megfigyelhető.

9.2. Az explicitáció és az implicitáció szimmetrikussága

A kötelező explicitációk általában szimmetrikusak, vagyis az egyik irányban végbemenő explicitációval a másik irányban végbemenő implicitáció áll szemben: ilyen szimmetrikus művelet pl. a névelő betoldása az oroszról magyarra fordításban és kihagyása a magyarról oroszra való fordításban, a szintetikus magyar igealakok felbomlása a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordításban és a segédigék jelentésének beolvadása a szintetikus magyar igealakba az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításban; a grammatikai nemek konkretizálódása a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordításban, és generalizálódása az ellenkező irányban.

Bizonyos aszimmetria a kötelező explicitációk esetében is megfigyelhető. Érdekes aszimmetria figyelhető meg például ugyanazoknak a grammatikai kategóriáknak a kihagyása és

betoldása között. A személyes névmás, a tárgyi bővítmény vagy a jelen idejű létige betoldása a magyarról német nyelvre való fordításban automatikus és kötelező átváltási művelet, elvégzése nélkül nem kapunk grammatikailag helyes mondatot.

Ha azonban ugyanennek a három kategóriának a kihagyását vizsgáljuk meg a németről magyarra való fordításban, azt vesszük észre, hogy csak a jelen idejű létige az, amely valóban automatikusan eltűnik a magyar fordításokból, a személyes névmás és a tárgyi bővítmény kihagyása már nem tekinthető automatikusnak, a kezdő fordítók nem mindig végzik el, s ez is egyik oka lehet a németről magyarra fordított szövegek idegenszerűségének.

A fakultatív explicitáció esetében azonban gyakori az aszimmetria. Tipikusan fakultatív explicitáció a felemelés vagy „kicsomagolás” azaz az indoeurópai nyelvek mondataiban található bővített főnévi és igenévi szerkezetek önálló mondategységgel való fordítása magyarra. Ez a művelet, mint említettük azért fakultatív, mivel bővített főnévi és igenévi szerkezetek a magyarban is képezhetők. Mindazonáltal a fordítók gyakran választják az explicitebb, kifejtőbb megoldást. Ha viszont az ellenkező irányú műveletet vizsgáljuk, azaz az önálló magyar mondategységek lesüllyesztést a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordításban, azt vesszük észre, hogy ezt a fordítók gyakran elmulasztják. Vagyis az egyik irányban végbemenő explicitációval nem áll szemben implicitáció a másik irányban.

Természetesen nem lehet minden olyan műveletet fakultatívnak nevezni, ami túlmutat a grammatikailag helyes célnyelvi mondat megszerkesztésének követelményén. Hiszen akkor ekvivalensnek lehetne tekinteni minden olyan célnyelvi szöveget, amelyben grammatikailag helyes célnyelvi mondatok vannak. Márpedig tudjuk, hogy a kommunikatív ekvivalencia sokszor éppen azért nem valósul meg, mert az egyenként grammatikailag helyes célnyelvi mondatok nem állnak össze szöveggé. Tehát kellene valamiféle köztes kategóriát találni a nem *langue* hanem *parole* szinten indokolható műveletek számára. Megoldás lehet az is, ha minden nyelvileg (akár *langue* akár *parole* szinten) indokolható műveletet nyelv-specifikus műveletnek nevezünk, és minden olyan műveletet, amely nem a nyelvek különbségeivel, hanem a fordítói viselkedés általános jellegzetességeivel magyarázható fordítás-specifikus műveletnek nevezünk. Akkor a kérdést úgy lehet feltenni, hogy vajon elmondható-e hogy a nyelv-specifikus műveletek szimmetrikusak és kétirányúak, míg a fordítás-specifikus műveletek nem szimmetrikusak és egyirányúak, azaz mindig a szóban forgó forrásnyelvtől a célnyelv felé haladva valósulnak meg.

9.3. Az aszimmetria-hipotézis

Eddigi fordítói, lektori, kontrollszerkesztői, fordításoktatási tapasztalataim, valamint kb. 400 magyar, angol, német, francia és orosz eredeti mű és fordításuk egybevetése alapján tehát Blum-Kulka explicitációs hipotézisét szükségesnek tartom kiegészíteni egy általam aszimmetria-hipotézisnek nevezett elképzeléssel.

Az aszimmetria-hipotézis azt feltételezi, hogy az explicitáció és az implicitáció nem szimmetrikus műveletek, mivel a fordítók – ha van választási lehetőségük, – előnyben részesítik és gyakrabban alkalmazzák a konkretizálás, felbontás és betoldás műveletét mint a generalizálás, összevonás és kihagyás műveletét.

Az aszimmetria-hipotézis igazolásával bizonyítani lehetne, hogy az explicitáció valóban univerzális jellegzetessége a fordításnak. A vita ugyanis évek óta arról folyik, hogy az explicitáció nyelvpártól függő vagy nyelvpártól független azaz univerzális jelenség. Ha univerzális jelenség, akkor az explicitáció az egyik irányban nem járhat együtt implicitációval a másik irányban. Ha nyelvpártól függő jelenség, akkor pedig semmivel nem tudunk meg többet a fordítók jellegzetes viselkedéséről. Ha viszont el tudjuk különíteni az explicitációknak egy olyan csoportját, amely úgy megy végbe egy bizonyos forrásnyelvről egy bizonyos célnyelvre való fordításkor, hogy nem jár együtt implicitációval az ellenkező irányban, akkor ezzel egyúttal rámutattunk a fordítók viselkedésének nyelvpártól független univerzális sajátosságára.

10. Az aszimmetria hipotézis bizonyítása

Az aszimmetria-hipotézis igazolásához nagymennyiségű empirikus kutatásra lenne szükség különböző nyelvpárokra és különböző fordítási irányokban.

Az explicitáció/implicitáció aszimmetriájának bizonyítására a kvantitatív elemzés, azaz az egyszerű szószámlálás módszere nem alkalmas. Ha ugyanis egy szintetikus nyelv (pl. magyar) áll szemben egy analitikus nyelvvel (pl. angol) a szószám mindig az angolban lesz magasabb, függetlenül a fordítás irányától. Azonkívül, mint ezt korábban kifejtettem, az explicitációnak korántsem egyetlen megjelenési formája a forrásnyelvben nem szereplő elemek hozzáadása a célnyelvi szöveghez, a többi forma pl. a szemantikai gazdagodás, vagy a mondatszerkezet világosabbá válása pedig nem mutatható ki szószám növekedésében.

Az aszimmetria hipotézis bizonyításához kétirányú kvalitatív fordításelemzést kell végezni különböző nyelvpárokra a nyelv-specifikus és a fordítás-specifikus explicitációk elkülönítése érdekében. El kell különíteni a kétirányú műveleteket (esetleg „reciprok

műveleteknek” is lehetne őket nevezni), amelyekben a felbontás az egyik irányban összevonással jár a másik irányban, a szűkítés az egyik irányban bővítéssel jár a másik irányban stb.) az egyirányú műveletektől, amelyek csak a mindenkori (aktuális) forrásnyelvről a célnyelvre való fordításban mennek végbe.

Ha nem kész fordításokat akarunk elemezni, hanem empirikus kísérleteket akarunk végezni, akkor az explicitáció univerzális jellegének bizonyítására alkalmas módszer lehet a visszafordítás módszere. Az aszimmetria hipotézis bizonyítására is alkalmas a korábban említett visszafordítási kísérlet, amit 1996-ban végeztünk. Az, hogy Göncz Árpád beszédének angol fordítása jóval hosszabb, mint az eredeti, és hogy a magyarra való újrafordításkor a betoldásokat a fordítók nem hagyják ki, mutatja, hogy az explicitáció és az implicitáció aszimmetrikus műveletek (Klaudy 1996). Ugyancsak tanulságos lehet a többszörös visszafordítás módszere, amelyet Gálosi Adrienne alkalmazott bár más céllal, amikor ugyanazt a szöveget négy fordításon vitte keresztül $A \rightarrow M \rightarrow A \rightarrow M \rightarrow A$ (angol-magyar-angol-magyar-angol) és $M \rightarrow A \rightarrow M \rightarrow A \rightarrow M$ (magyar-angol-magyar-angol-magyar) irányban (Gálosi 2000).

11. Az explicitáció és az implicitáció aszimmetriájának oka

Ha az aszimmetria hipotézist az empirikus adatok alátámasztják, és az egyirányú explicitáció tényleg jellemzőbbnek bizonyul a fordításban mint az egyirányú implicitáció, akkor el lehet gondolni azon, hogy mi lehet ennek az oka. Az explicitációra való törekvésben a fordítók döntését véleményünk szerint a kooperáció elve vezérli. Nem egészen a Grice (1975) által meghatározott értelemben, hiszen az emberi társalgásra jellemző kooperációs alapelv Grice-nál két jelenlévő fél együttműködését feltételezi, a fordítás pedig az interakciónak olyan sajátos formája, amelyben a befogadó nincs jelen.

A fordító esetében az együttműködési elv a nem jelenlévő befogadóval szemben érvényesül. Ez azt jelenti, hogy mivel a fordítás befogadása nem közvetlenül történik meg, vagyis a fordítónak nincs alkalma közvetlenül meggyőződni arról, hogy az általa továbbított információ elegendő-e a megértéshez, minden lehetséges eszközzel (magyarázatokkal, betoldásokkal, kiegészítésekkel) igyekszik elősegíteni, hogy a célnyelvi befogadó megértse a szöveget. Kevesebbet mer rábízni az olvasó képzeletére, mint az eredeti szövegek szerzői, inkább „túlbiztosít”, és ennek a túlbiztosítási stratégiának megjelenési formája az explicitáció.

12. Újabb kutatások

A számítógépes korpuszok felhasználása az utóbbi időben rendkívül fellendült a fordítástudományban. Mona Baker 1999-ben Manchesterben rendezte meg a Research Models in Translation Studies konferenciát, amelyen az előadások nagy része a korpuszok fordítástudományi felhasználásáról szólt. A korpuszkutatások „úttörői” Mona Baker, Sara Laviosa, Anna Mauranen mellett sok fiatal is fellépett, akik részben John Sinclair toszkánai korpusznyelvészeti kurzusain a (vö Pápai 1999), részben pedig Mona Baker manchesteri doktori programjában ismerkedtek meg a korpuszok építésének módszertani kérdéseivel. Az előadások egy része megjelent 2000-ben Maeve Olohan szerkesztésében Intercultural Faultlines – Research Models in Translation Studies címmel.

Dorothy Kenny tanulmánya arról szól, hogy a már rendelkezésre álló szoftverek, WordList és a WordSmithTools segítségével, hogyan lehet vizsgálni a forrásnyelvi kreativitás kontra célnyelvi normalizáció jelenségét a GEPCOLT korpuszban, amely német és angol irodalmi szövegek párhuzamos korpusza (German-English Parallel Corpus of Literary Texts). Dominic Stewart szintén a kreativitás és konvencionálisitás kérdését veti egybe, de egészen más szempontból. Azt vizsgálja, hogyan lehet felhasználni a British National Corpus-t az idegen nyelvre való fordítás oktatásában. Kezdő korpuszépítőknél nagyon fontos lehet Federico Zanettin cikke, aki a párhuzamos korpuszok építésének módszertani problémáit tekint át attól kezdve, hogyan kerül a szöveg a papírról a gépbe, a reprezentativitáson keresztül addig, hogyan lehet az eredmények statisztikai érvényességét ellenőrizni.

Anna Mauranen tanulmánya érdekes lehet mindazoknak, akik a Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézetében alakult metainformációs kutatócsoport munkájában vesznek részt. A kutatócsoport célja az orosz, a lengyel és a magyar nyelv metainformációs elemeinek és szerkezeteinek kutatása (Lévai 2001). Anna Mauranen, aki a finn fordítási korpusz egyik létrehozója, az ún. szöveg-reflexív elemeket kutatja az angol és a finn tudományos nyelvben. Az angol tudományos szövegek véleménye szerint több reflexiót tartalmaznak magára a tudományos szöveg megszervezésére, mint a finn szövegek, és ez tükröződik a finn fordítási korpuszban a metatextuális igék és a kapcsolóelemek számában.

Magyarországon egyelőre egyetlen kisméretű fordítási korpusz van, amit Pápai Vilma (2001) készített, aki részben eredeti angol tudományos és szépirodalmi szövegeket vetett össze hasonló elvek szerint válogatott eredeti magyar tudományos és szépirodalmi szövegekkel (angol-magyar korpusz), részben pedig eredeti magyar tudományos és szépirodalmi szövegeket

angolból fordított szövegekkel (magyar-magyar korpusz). A vizsgálatot két szempontból végezte el az explicités mint szövegkategoría és az explicitáció mint fordítási művelet szempontjából.

A párhuzamos korpuszoknak a szakfordítás oktatásában való felhasználását tervezi a gödöllői Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, akik eddig három munkaértekezletet tartottak a téma előkészítése céljából, amelyre meghívták mindazokat a szakembereket, akik Magyarországon a korpusznyelvészetben és a fordításkutatásban érdekeltek. A tervezett kutatásokat Heltai Pél és Dróth Júlia koordinálja.

A tanulmány címében csak a „párhuzamos” korpusz kifejezést használtam, pedig, mint látható, nemcsak az idegen nyelvű és magyar nyelvű szövegek korpuszának felépítését tartom fontosnak, hanem az eredeti magyar és a fordított magyar szövegek korpuszának felépítését is. Ez utóbbit Baker nem „párhuzamos” (parallel) hanem „összehasonlítható” (comparable) korpusznak nevezi. Én hajlok arra, hogy mindkét korpuszt párhuzamosnak nevezem, mégpedig az egyiket „kétnyelvű párhuzamos korpusznak” a másikat pedig „egynyelvű párhuzamos korpusznak”. Ezekkel a terminusokkal dolgozik Pápai Vilma is (2001). Megint más elnevezés-párt javasol Federico Zanettin (2000), aki az összehasonlítható korpuszokon belül különít el két fajtát „azonos nyelvű összehasonlítható korpusz” (monolingual comparable corpus) és „kétnyelvű összehasonlítható korpusz” (bilingual comparable corpus). Ez a kérdés egyelőre még nem dőlt el.

Összegzés

A párhuzamos és összehasonlítható korpuszokra épülő fordítástudományi kutatásoknak egyik legnagyobb előnye, hogy el lehet kerülni velük azt a hibás megközelítést, amely a fordításokban előforduló egyes lexikai vagy mondatszerkesztési hibák kipécézéséből, és a fordítók hibáztatásából áll. Az ilyen fordításkritikáknak akár igazuk is lehet, de nem mozdítják előre a fordításról való gondolkodás fejlődését, és a fordításról szóló tudományos párbeszéd szakszerűségét. A korpuszalapú fordításkutatás viszont mind a forrásnyelvi mind a célnyelvi szövegre nézve a tényleges fordítói nyelvhasználat tényeit tükröző nagymennyiségű adat alapján tesz szilárd empirikus alapon álló releváns megállapításokat.

Hivatkozások

- Aijmer, K–Altenberg, B. eds. 1991. *English Corpus Linguistics. Studies in Honour of Jan Svartvik*. London: Longman.
- Baker, Mona 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In: Baker, Mona–Francis, Gile –Tognini-Bonelli, Elena eds. *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: John Benjamins. 233-250.
- Baker, Mona 1995. Corpora in Translation Studies. An Overview and Suggestions for Future Research. *Target*. 7. vol. 2. 223-245.
- Baker, Mona 1996. Corpus-based translation studies: The challenges that lie ahead. Somers, H ed. *Terminology, LSP and Translation. Studies in language Engineering in honour of Juan C. Sager*. Amsterdam: John Benjamins.
- Baker, Mona ed. 1998. *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge.
- Barhudarov, Leonyid Sz. 1975. *Jazik i perevod*. Moszkva: Mezdunarodnije otnosenyija.
- Blum-Kulka, Soshana.–Levenston, Eddie, A. 1983. Universals of Lexical Simplification. Faerch, Claus–Kaspar, Gabriele eds. *Strategies in Interlanguage Communication*. London: Longman.
- Blum-Kulka, Soshana 1986. Shifts of cohesion and coherence in translation. House, Juliane–Blum-Kulka, Soshana eds. *Interlingual and Intercultural Communication*. Tübingen: Narr. 17-35.
- Englund Dimitrova, Birgita 1993 Semantic Change in Translation – A Cognitive Perspective. Gambier, Yves–Tommola, Jorma eds. *Translation and Knowledge*. Turku: University of Turku. 285-297.
- Englund Dimitrova, Birgita 1996. Omissions in consecutive interpretation: evidence of a decision component. *Professor Anders Sjöberg in memoriam*. Stockholm: Institute of Slavonic and Baltic Languages. Stockholm University.
- Gak, Vlagyimir G. 1988. Tipologija kontyeksztualnih jazikovih preobrazovanyiji pri perevogye. Svejcer, Alekszandr D. ed. *Tyekszt i perevod*. Moszkva: Nauka. 63-76.
- Gálósi Adrienne 2000. Értelemzési stratégiák megfigyelhetősége a visszafordítás módszerének segítségével. *Fordítástudomány* 2. évf. 1.sz. 50-62.
- Gerstner Károly 1999. Lexikográfiai és Lexikológiai Osztály. Beszámoló. Kiefer Ferenc szerk. *50 éves az MTA Nyelvtudományi Intézete*. Budapest: MTA.33-35.

- Grice, H.Paul 1975. Logic and Conversation. Cole, Peter–Morgan, Jerry (eds.) *Speech acts*. New York: Academic Press. 41-58.
- Hewson, Lance–Martin, Jacky 1991. *Redefining Translation. The Variational Approach*. London and New York: Routledge.
- Holmes, James 1988. The Name and Nature of Translation Studies. van den Broeck, Raymond ed. *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi. 67-80.
- Jantunen, Jarmo Harri 2001. Synonymity and Lexical Simplification in Translations: A Corpus-based Approach. *Across Languages and Cultures* Vol. 2. No. 1. 97-112.
- Johansson, Stig–Hofland, K. 1994. Towards an English-Norwegian parallel Corpus. Fries, Udo–Tottie, Gunnel–Schneider, Peter eds. *Creating and Using English Language Corpora*. Amsterdam: Rodopi. 25-37.
- Kenny, Dorothy 2000. Lexical Hide-and-Seek: looking for Creativity in a Parallel Corpus. Olohan ed. 93-105.
- Klaudy Kinga 1986. Az idéző mondat egység ígéről. *Magyar Nyelvőr* 110. évf. 2. 214-223.
- Klaudy Kinga 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi értekezések* 123. Budapest: Akadémiai Kiadó. 136 pp.
- Klaudy Kinga 1993. Optional additions in translation. Two translations of the Yeltsin-papers. In: *Translation the vital link*. Proceedings of the XIII. FIT World Congress. Volume 2. 373-381. London: ITI.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 1995. (harmadik bővített kiadás). *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 1996. Back Translation as a Tool for Detecting Explication Strategies in Translation. Klaudy Kinga–Lambert, José–Sohár Anikó eds. *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 99-114.
- Klaudy Kinga 1997a. (negyedik bővített és átdolgozott kiadás) Fordítás I. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 1997b. (negyedik bővített és átdolgozott kiadás) Fordítás II. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.

- Klaudy Kinga 1998. Explicitation. Baker, Mona (ed.). *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 80-85.
- Klaudy Kinga 1999a (ötödik bővített és átdolgozott kiadás) *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 1999b (ötödik bővített és átdolgozott kiadás) *Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Angol, német, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Kohn János 1996. What Can (Corpus) Linguistics do for Translation. Klaudy Kinga–José Lambert –Sohár Anikó szerk. *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 39-53.
- Kohn János 1999. Párhuzamos szövegek számítógéppel segített elemzése a fordítás oktatásában. I. rész. *Fordítástudomány* 1.évf.1.szám. 67-79.
- Kohn János 2000. Párhuzamos szövegek számítógéppel segített elemzése a fordítás oktatásában. II. rész. *Fordítástudomány* 2.évf.1.szám. 5-17.
- Laviosa, Sara 1997. 'How Comparable Can 'Comparable Corpora' Be?'. *Target* Vol. 9. No. 2. 289-319.
- Laviosa, Sara ed. 1998a. *L'Approche basée sur le corpus/The Corpus-based Approach*. Special Issue of *Meta*. Vol. 43. No. 4.
- Laviosa, Sara 1998b. Universals in Translation. Baker, M. ed. *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 288-295.
- Laviosa, Sara 2000. *TEC: a Resource for Studying what is "in" and "of" Translational English*. *Across Languages and Cultures* Vol. 1. No. 2. 159-177.
- Lévai Béla 2002. Metainformációs Konferencia Debrecenben. *Modern Filológiai Közlemények* 4. évf. 1. szám 108-110.
- Mauranen Anna 2000. Strange Strings in Translated Language. A Study on Corpora. Olohan ed. 119-143.
- Nida, Eugene A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
- Olohan, Maeve 2000. *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I. Textual and Cognitive Aspects*. Manchester: St. Jerome.
- Pajzs Júlia 1994. A számítógépes nagyszótári korpusz felhasználásának lehetőségei. *Magyar Nyelv*. XC. 3. 287-302.
- Papp Ferenc 1984. The Russian of Hungarian people whose Russian is first-rate. Papp Ferenc ed. *Contrastive Studies Hungarian-Russian*. Bp: Akadémiai Kiadó. 127-139.

- Pápai Vilma 1999. How to Use Corpora in Translation Work. Beszámoló a Tuscan Word Center működéséről. *Fordítástudomány* 1. évf.2.szám 131-134.
- Pápai Vilma 2001. Az explicitációs hipotézis vizsgálata, Angol-magyar és magyar-magyar párhuzamos korpuszok egybevetésével. PhD értekezés. Kézirat. Győr-Pécs.
- Seguinot, Candace 1985. Translating implicitation. *Meta* 30. 295-298.
- Seguinot, Candace 1988. Pragmatics and the Explicitation Hypothesis. *TTR Traduction, Terminologie, Rédaction* Vol 1. No. 2. 106-114.
- Shuttleworth, Mark–Cowie, Moira 1997. *Dictionary of Translation Studies*. Manchester: St.Jerome.
- Stewart, Dominic 2000. Conventionality, Creativity and Translated Text. The Implications of Electronic Corpora in Translation. Olohan ed. 73-93.
- Toury, Gideon 1980. *In Search of a Theory of Translation*. Tel-Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics.
- Toury, Gideon 1991. Experimentation in Translation Studies: Achievements, Prospects and Some Pitfalls. Tirkkonen-Condit, Sonja ed. *Empirical Research in Translation and Intercultural Studies*. Tübingen: Gunter Narr. 45-66.
- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies – and beyond*. Amsterdam: Benjamins
- Vanderauwera, Ria 1985. *Dutch Novels Translated into English. The Transformation of a Minority Literature*. Amsterdam: Rodopi.
- Váradi Tamás 1991. A számítógépes lexikográfia új eszközeiről. Hunyadi László–Klaudy Kinga–Lengyel Zsolt–Székely Gábor szerk. *Könyv Papp Ferencnek. Tanulmánygyűjtemény Papp Ferenc 60-ik születésnapjára*. 367-377. Debrecen: KLTE.
- Váradi Tamás 1999. Korpusznyelvészeti osztály. Beszámoló. Kiefer Ferenc szerk. *50 éves az MTA Nyelvtudományi Intézete*. Budapest: MTA. 29-32.
- Vaszeva, Ivanka 1980. *Teoria i praktika perevoda*. Sophia: Nauka i isskustvo.
- Vehmas-Lehto, Inkeri 1989. *Quasi-Correctness. A critical study of Finnish translations of Russian Journalistic texts*. Helsinki: Neuvostoliitto Instituutti.
- Vinay, Jean-Paul–Darbelnet, Jean 1958. *Stilistique comparée du français et de l'anglais*. Paris: Didier.
- Vinay, Jean-Paul–Darbelnet, Jean. 1995. *Comparative Stylistics of French and English*. translated by Juan Sager. Amsterdam: Benjamins.

Zanettin, Federico 2000. Parallel Corpora in Translation Studies. *Issues in Corpus Design and Analysis*. Olohan ed. 2000. 105-119.